

XXVII. PÜSPÖKI JELENTÉS

1948. május 11.

Ravasz László püspök, teológiai tanár és Pap László dékán 1947 decemberében – fél évvel Ravasz lemondása előtt – Willem Visser 't Hooft holland teológusnak a pesti teológia tiszteletbeli professzorává avatásán a Dunamelléki Református Egyházkerület dísztermében

Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés!

Bár a rendkívüli közgyűlések elé nem szokás püspöki jelentéseket terjeszteni, most mégis kivételt teszünk s magától értetődő okoknál fogva e Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés elé terjesztem huszonhetedik püspöki jelentésemet.

Üdvözlések

A tisztújítás során megválasztott új tisztviselőket eskütételük alkalmából köszöntöttük. Még két meleg üdvözlésre, nyílik kedves alkalom, Az elsővel *Tóth Lajos* tolnai esperes felé tárjuk ki szívünket és kezünket s megáldjuk az ő bejövetelét. Régen ismerjük és szeretjük őt s minden okunk meg van, hogy jó reménységgel nézzük közöttünk való forgolódását. Nyugodt, határozott, bölcs és jó egyénisége nyeresége lesz az egyházkerület nagyobb közösségének ép úgy, mint a gondjaira bízott tolnai egyházmegyének.

Szeretettel köszöntjük a dunáninneni evangélikus egyházkerület új püspökét: *Szabó József* balasgyarmati lelkészét. Kapi Béla mellett bontakozott ki igehirdetői, pásztori és felvigyázói egyénisége. Erős evangéliumi szellem, határozott hitvallás, széleskörű és alapos theológiai műveltség jellemezte eddigi szolgálatát. Reméljük, hogy egyházunkhoz való testvéri indulatában követni fogja elődeinek reánk nézve nagyon becses példáját.

Főgondnokunk lemondása

Főgondnokunk: *Dr. Lázár Andor* tisztségéről 1948. évi április hó 2-án lemondott. Ez a rendkívüli közgyűlés az ő lemondásával annak fontosságához mérten külön határozatban foglalkozik. De itt fel kell jegyeznem, a püspöki jelentések krónikája számára, hogy mind az egyházkerület, mind magam, eltávozását igen nagy veszteségnek érezzük. Mikor az ostrom után feljöttünk a mélységekből Lázár Andor, mint legidősebb egyházmegyei gondnok vette át a munka terhét. Azóta tevékenységének ható sugara, példaadásának vonzó ereje folyvást növekedett. Mély vallásossága, magas etikai gondolkozásmódja, egész egyéniségének súlya, nemessége a vele való együttműködést egyénileg hasznossá és kedvessé tette. A szolgatársi viszony bajtársi viszonyná mélyült és a bajtársi viszonyt megszentelte az Úr Jézus Krisztus szellemében támadó barátság. Ez a barátság az, ami fölött nincs hatalma térnek és időnek.

Halottaink

Kedves embereink nemcsak jönnek, hanem mennek is, Tanácsbíráink sorából két munkatársunk dőlt ki. Először *Dr. Szabó Aladár* gödöllői lelkipásztor, theol. akadémiai magántanár. Örökölte édesapja nevét, hitét, az Úr házáért való emésztő szerelmét. De apjához mérten egyénisége inkább passzív, tűnődő, elmélkedő, halk és szelíd. Eleinte tanárnak készült. Magas földi auspiciumok¹ között indult meg tudományos pályája. Nemsokára lefoglalta a nehéz, testet őrítő, időt felélő gyülekezetépítés. Gyülekezetépítő munkájának állandó nagy kérdése volt az egyházközség és a hívők közössége közötti különbség, ellentét és kapcsolat. Innen eredtek minden nap megújuló nehézségei és minden nap ajándékkul vett csendes győzelmei. Isten különösképen megpróbálta testi egészségében épen úgy, mint családi életében. Óemberét öldökölte a kereszt és öldökölte az alázatos engedelmesség; új emberét építette a Krisztus, Akihez most megért vidáman és diadalmasan.

Kulifáy László abai lelkipásztor is itthagyt minket. Csöndes belső derű jellemezte, a vetéseiben

¹ itt: kilátások

bízó magyar gazdaembernek nyugalma. Megfontolt, józan, járt utakon haladó, nehézségek és válaszútak között jól eligazodó embert ismertünk benne. Házanépét, gyermekeit istenfélelemben nevelte; kettőt közülök az Úr házának szolgálatára adott. A maga dolgát rendben tartotta, népének jó példát adott, a rábízott nyáját bölcsen és híven pásztorolta s külső és belső emberében a magyar református lelkipásztor nemes és értékes hagyományait testesítette meg, de mindig megőrizte friss érdeklődését új idők új kérdései iránt. A szép abai templomot a háború porrá zúzta, s ravatalát azon a pusztán állították fel, ahol egykor a templom kőornamentikája borult össze egy életen át tartó szolgálat áldozati füstje felett.

Az egész magyar református egyház vesztesége *Dr. Kiss Ferenc* hazatérése. Nemzedékének, majdnem két emberöltőnek, egyik legnagyobb lelkipásztori egyénisége azzal is, aki volt, azzal is, amit tett. Új és egyben történelmi az által, hogy látásában és szolgálatában az egész magyar református egyház egységes és közös kötelezettsége: a szeretetmunkásság krisztusi feladata és öröksége testesült meg. Senki sem volt még eddig, aki szóban és írásban Kiss Ferencnél hatalmasabban és egységesebben állította volna az egész magyar református egyház, mint egyetlen élő egység elé az a nagy kötelezettséget, amit Krisztus bízott reánk az ő kicsinyei érdekében. Kiss Ferenc művének ez az egyetemessége, az egésznek szenvedélyes és szinte égető hőfoka, lélettékozlásának hegyeket mozgató hite, bátor kockázata, fegyelmező prófétasága, gyermekded alázatossága és bizonyágtévő komolysága ennek a századnak nagy református tanításai közé fog tartozni mindenha. Emberi nagyságát mélyen átérezve, tekintetünket róla – tanítását követve – Arra emeljük, aki őt teremtette, ajándékaival felékesítette, nekünk adta és szolgálatát közöttünk megáldotta és ennek az Egyetlennek adunk dicsőséget.

Még egyszer visszatekint reánk a mennyei Jeruzsálem felé vezető úton néhány megérkező munkatársunk és barátunk, akiket immár befogadott a beteljesült Ígéretek fényes fellege. *Thuróczy Dezsőné* a halasi polgári leányiskola igazgatója, *Hegyi Sándor* nagykőrösi vallástanár sokszor megpróbált és kegyelem által próbaálló lélek,

az ifjúság hű pásztorja és barátja, *Bocsor László* majosházai lelkipásztor, *Fóris Miklós* ny. tanár, mély, szelíd és tiszta lélek, *Mándy Sándor* a felsőbaranyai egyházmegye jó és hű tanácsbírája, *Benedek Antal* ny. ref. lelkész nevét kiáltjuk el és jegyezzük fel emlékeztünk viasztáblájára tudván, hogy neveket az Úr jegyez fel az Élet Könyvében az örökkévalóság számára.

Egyház és állam

Minden püspöki jelentésnek fontos tárgya az egyház és állam viszonyáról szóló beszámoló. Mai jelentésünknek legfőbb, szinte egyetlen tárgya, a fontos személyi vonatkozásokon kívül. A mai helyzet úgy alakult, hogy református egyházunk számára ez lett a legnagyobb kérdés és a magyar kormányzati politikának is ez a legaktuálisabb kérdése,

A keresztyénség, minden egyházi széttagoltsága mellett is élő történelmi egység. Az Magyarországon is. A Jézus Krisztus nevére megkeresztelkedők szervezett társasága egyidős a magyar állammal. Állami hatalom akkor is volt ugyan, amikor még a keresztyén hittérítők a Duna Tisza-mentén nem kezdték el munkájukat. De a magyar államnak kikristályosodása egybeesett az egyház megalakulásával s ez a két folyamat egymást döntően meghatározta. Az egyház és állam viszonyát államtörténetünk kezdetétől fogva nagyfontosságú alaptörvények, nemzetközi szerződések, békekötések és konkordátumok szabályozták, első írott törvényunktől egészen az 1946 évi I.t.c.-ig. Ez a törvénycikk még egyszer mintegy summázva meghatározta az egyház és állam egymáshoz való viszonyát a emberi szabadságjogok biztosításával, a teljes lelkiismereti és vallásszabadság ismételt kimondásával, Magyarországon az egyház és állam viszonya elvileg véglegesen rendezve van.

De mi most egy rendkívül gyökeres és gyors átalakulás sodrában élünk. Lényegesen megváltozott ez államnak önmagáról adott értelmezése s az ebből következő államvezetés gyakorlatilag mélyen érinti ez egyházak egész életterületét. Ezzel sok olyan kérdés bukkan fel, amelyre határozott feleletet kell adnia az egyháznak és az államnak egyaránt. Mind egyházi, mind állami szempontból igen nagy érdekek fűződnek ahhoz, hogy ezek a feleletek megegyezők legyenek, vagy legalább is ne legyen közöttük olyan eltérés, amely mindkettő szolgálatára zavarólag hatna. Így került szőnyegre az egyház és állam viszonyának rendezése.

E rendezésnél, a mi részünkről, az első lépés csak az lehet, hogy világosan megmondjuk elvi fel fogásunkat az egyházzal, az állammal és a kettő viszonyáról. Az egyház kétoldalú jelenség: isteni és emberi intézmény. Ismerete két oldalról közelítheti meg tárgyát: teológiai és államtudományi oldalról. Teológiai szempontból az ecclesia a kihívottak, összegyűjtöttek, választottaknak a társasága, a Krisztus Fősege alatt. A beletartozás az eleve rendeltetésen nyugszik és a Krisztusban vetett hitben és a neki való engedelmességben megy végbe. Mindezek láthatatlan szellemi valóságok és csak a hit számára tárgyi alanyulnak. Állambölcseleti szempontból az egyház olyan világnézeti társaság, amely sajátos céljainak szolgálatában önmagát igazgatja és fenntartja. Mint ilyen, közjogi alakulat s működését az államhatalom illeszti bele és szabályozza az állam területén élő társas alakulatok rendszerébe. A református egyház hangsúlyozza, hogy az egyház közjogi alakulatát is teológiai, azaz hitvallásos elvek szabályozzák s Isten Igéjét nemcsak az egyház láthatatlan lényegére, hanem hívő közösség külső formájára is egyetlen kánonnak ismeri el. Ez alapon állítja a református egyház, hogy az egyház lényege az a gyülekezet, amelyet Isten Fia Igéje és Szentlelke által a maga számára összegyűjtött s Igéjével és Szentlelkével megőriz és megtart. Ez a gyülekezet azonban egy látható testület is, amelynek megvan a Szentírás szerinti szervezete. A Szentírás szerint szervezett és Krisztusban élő gyülekezet külső formája az egyházközség, az egyházközségeknek egy nagyobb területre kiterjedő közössége az egyház.

Az egyháznak az az igénye az állammal szemben, hogy szolgálata elől minden erőszakos akadályt hártson el és biztosítsa lényének szabad kifejtését. Annyival inkább meg kell tennie ezt az államnak, mert református felfogás szerint az állam az a közösségi hatalom, amely az egyesek és testületek szabad fejlődését és szolgálatát egyedül általa bírt kényszerítő erővel biztosítja.

Ezért az egyház és az állam viszonyára nézve a református egyház azt a megoldást tartja leghelyesebbnek, amit a *szabad egyház szabad államban* jelszó fejez ki. Ez azt jelenti, hogy az egyház csak akkor végezheti szolgálatát, ha szabad az államtól, szabad más egyházaktól s egyedül csak Urának, a Jézus Krisztusnak engedelmeskedik. De ez csak akkor lehetséges, ha az állam is szabad az egyházaktól, mindeniktől ép úgy, mint egytől; ha az állam az egyházak tanításaival szemben neutrális s polgárait nem kötelezi semmiféle világnézetre, sem a hit, sem a hitetlenség követelésével.

Másik fontos dolog, hogy ez s szabadság és kölcsönös függetlenség egyszersmint jóindulatú együttélés legyen. Ez azt jelenti, hogy az állam becsülje az egyház szolgálatát s lásson elsőrangú állami érdeket abban, hogy a Jézus Krisztus szelleme, a jóakarát és a szeretet Lelke, az erkölcsi komolyság, az áldozatosság és az egymás terhét hordozó felelősségvállalás az állampolgárok lelkében minél inkább megerősödjék. Viszont az egyház lásson az állami rend fenntartásában olyan magasrendű szolgálatot, amelyet imádságaival, példaadásával és tanításaival bátran és következetesen támogasson.

Idáig nincs is különösebb nehézség. A nehézség a konkrét helyzetből fakad. Abból, hogy mi egy roppant forradalmi átalakulásban vagyunk, amelyben a szekuláris állam, a laikus állam rendezkedik ugyan be, de egy olyan nagy történelmi mozgalom győzelmes kibontakozása útján, amely megindulásakor az egyházban ellenséget látott, bizonyára azért is, mert *akkor* az egyház is ellenséget látott benne.

Ezt az ellenségeskedést meg lehet magyarázni, meg lehet érteni, de meg nem történné tenni nem lehet. Az egyház százados fejlődés során az uralkodó osztály társadalmával összenőtt, viszont a szociális forradalom az uralkodó osztály keretein kívül támadt, ennél fogva egyház és szociális forradalom kölcsönösen ellenségnek tartották egymást, pedig mindkettőnek üzenete és szolgálata sok egyezést mutatott szemben azzal a különbséggel, amit az uralkodó társadalom, a feudális és kapitalista osztályuralom mutat az evangéliummal összemérve.

Az a nagy szociális forradalom, ami átalakította Magyarországot és lassanként átalakítja az egész világot, elsöpörte a megelőző államrendet annak az osztálynak az uralmával együtt, amelyen ez a rend felépült, sőt pelyvaként elsöpörte magát az illető osztályt is. Ilyen helyzetben *kísértése* az egyháznak, hogy azonosítsa magát a letűnt osztályuralommal és az új államrendben ellenséget lásson. Kísértése az államnak, hogy azonosítsa az egyházat a letűnt államrenddel, és benne ellenséget lásson. Ha az egyházat megejti ez a kísértés, az a végzetes szerep vár rá, hogy átalakul egy illegális politikai párttá. A maga táborába gyűjti az elégedetlen és ellenzéki elemeket, a hozzá való tartozás nem a hitnek, hanem a politikának lesz az állásfoglalása. A kormányzatot mindez arra bírja, hogy a saját politikai pártjának hatalmi érvényesülését, az utolsó egyetlen akadálynak az egyháznak politikai letörésével, biztosítsa.

Mindez azonban nem igaz. Az egyházak vezetői Krisztus seregéből nem akarnak politikai pártot csinálni s a kormányzat felelős emberei nem akarják a Krisztus egyházát letörni vagy szétzilálni.

Ezért szükséges, hogy a hamis látszatok eltűnjenek, a helyes valóság érvényesüljön s a „clara pacta boni amici”² klasszikus szabálya ezen a területen is érvényesüljön. El kell érniük, hogy az egyház ne legyen politikai tábor, amely akár az állam politikai céljai *ellen*, akár az állam politikai céljai *mellett* felhasználja azt a befolyást és tekintélyt, amit Jézus Krisztustól a lelkek építésére és Isten országa szolgálatára vett.

Ezen a téren a zsinat tavalyi és a zsinati tanács idején határozata határozott és döntő lépést tett, amelynek felvilágosító, a helyzetet tisztázó és iránymutató hatását bizalommal kell szemlélnünk. Nagy mértékben javára válnék a kibontakozásnak, ha az állam a református egyházra vonatkozólag még egyszer, *konkréte*, mintegy feleletül, összefoglalná a maga egyházpolitikai állásfoglalását, s megmondaná, hogy az általa képviselt államrend mit biztosít most és a jövőben az egyházak szolgálatának szabadságára és támogatására. Igaz, hogy a református egyház nem szuverén, még kevésbé világhatalom. De egy nagyon jelentős közjogi és erkölcsi testület, amelynek igen nagy befolyása van a magyar nép nagyon is számottevő rétegének állásfoglalására. Az imént említett kormányzati nyilatkozat a zsinati tanács határozatával együtt magvát alkotná egy olyan megegyezésnek, amelyet illendő szerénységből nem nevezek konkordátumnak, de amely az érdekelt felek erkölcsi méltóságánál fogva ilyen állandó egybehangelődést jelentene.

Azonban reánk nézve nem az a legfontosabb kérdés, hogy ez az összhang mikor és hogyan jó létre. Mi nagyon várjuk, hogy létrejőjön, de az egyház alapelveinek feláldozásával nem tudnók siettetni. Reánk nézve az a fontosabb, hogy akár előbb, akár utóbb jön létre; akár tökéletesen, vagy felemásán, mindenképpen egy csomó olyan új feladat vár reánk, amelyek elől nemzedékünk ki nem térhet. E feladatok megoldásánál ez egyház új élete bontakozik ki, ha Istennek úgy tetszik, tavaszi virágzás formájában, ha pedig másképpen határozott rólunk, egy csomó új fájdalom, próba, megítéltetés éjszakájából előhozott hajnalképen.

A legsürgősebben hozzá kell látnunk egész egyházi életünk átszervezéséhez, amely immár el nem

² „világos szerződés, jó barátok”

utasítható módon időszerűvé lett. Ha ezt az átszervezést közelebbről jellemezni akarom, három műszót használok: specializálódás, koncentráció, spiritualizáció, vagyis az egyháznak visszahúzódása legsajátosabb életterületére, az egyház munkájának a gyülekezeti élettevékenységként való gyakorlása, végül ez egyház gyökeres átlelkedése az, amiből az egyház megújulása összetevődik. Vegyük ezeket rendre.

Az egyház századokon át az állami életnek sok tevékenységét végezte közvetve, vagy közvetlenül. Részt vett az államigazgatásban, végezte a köznevelés munkáját, egyedül teljesítette a szociális és népjóléti feladatokat. Régebbi időkben még a honvédelem, sőt kezdet kezdetén a földművelés és az ipar is az ő gondja volt. Viszont nyilvánvaló, hogy az állameszme fejlődésével, a műveltség terjedésével és az állam és a népműveltség eszmei összetartozandóságának egyre teljesebb elismerésével az egyház életműködéséből minden olyan munka, amelyet az állam helyett végzett, lassanként átkerül az állam kezébe. Ez előtt még egy századdal az egész magyar közoktatásügy kizárólagos intézésére maga vállalkozik, unokáink már csak olyan egyházi iskolákat járhatnak, amelyek tisztán egyházi szükségleteket elégítenek ki. Ezelőtt egy félszázaddal minden jótékonyági munka egyházi vagy legfeljebb községi vállalkozásból állott. Az első gyermekvédelmi törvénytől a mai szociális törvényalkotásig azonban olyan gyors átvállalását láthatjuk az állam részéről a más eddig meglátott és még ezután jelentkező szociális és népjóléti feladatoknak, amelyek mellett eltörpülni látszik az aránytalanul kevesebb eszközzel rendelkező egyházi munka. De soha semmiféle állam nem veheti át az egyház sajátos szolgálatait, azt, amit az Úr Jézus Krisztustól vett. Nem veheti át az istentiszteletet, a törvénynek és az evangéliumnak a tanítását, a szeretet szolgálatát, a fegyelem gyakorlását és a krisztusi világosság terjesztését. Ez azt jelenti, hogy az egyház munkája specializálódik az igehirdetésre, misszióra, vallástanításra, a közösségi élet gyakorlására és a bizonyoságtételre. Mindezeknek területe, intézménye, alanya és közege maga a gyülekezet a maga szervezett közösségi életében. Ez azt jelenti, hogy a munka koncentrálik a gyülekezetre. Eddig egy vallásos társadalom dolgozott, vagy keresztényen, vagy protestáns, vagy református társadalom, sokféle egyesület, mozgalom, szövetség, szervezett vagy szervezetlen közösségben. A magyar társadalom vallásfelekezeti alapon szervezkedett meg s érdekes volna tudni, hogy a letűnt korszak sokezer egyesülete közül hány volt vallásos jellegű és hány volt világi. Most megmarad a gyülekezet és a gyülekezetek kiküldötteinek, képviselőinek a gyülekezete, mint az összefogó egyházi szolgálat munkaközössége. Gyülekezet a presbitérium, az a vasárnapi iskolák növendékei, az ifjak, a nők, a férfiak tábora. Gyülekezeti ügy a vallástanítás, a szeretetmunka, a misszió, a bizonyoságtétel. Különösen lelki ügy az egyház anyagi fenntartásának kérdése. Isten egyháza offertóriumból³ él s az offertórium az istentiszteletnek olyan alkotórésze, mint az igehirdetés, vagy az imádság. Az egyházigazgatásnak is nagyon le kell egyszerűsödnie s két pillérre épülni fel, nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is: a presbitériumra és a zsinatra. Mindezzel az egyház átlelkedését követeljük, mert az anyagi kérdések ép úgy istentiszteleti üggyé válnak, mint az igazgatásiak.

Világos dolog, hogy ez a kényszerű átalakulás gyökeres átszervezést von maga után. Gazdálkodni kell a munkaerővel és gazdálkodni kell az idővel. Tagosítást kell végeznünk az egyházi munkások és munkaterületei között. Egy csomó új munkást és munkaágot kell beállítani, egy csomó régi munkásnak új munkakört adni s bármily fájdalmas is a dolog, a selejtes munkásokat végelbánás alá kell vonni.

Ebben a nagy átalakulásban vagy meg fog újulni a magyar református egyház s akkor a második ház dicsősége nagyobb lesz az elsőnél, vagy elpusztul, ha nincs benne lélek. Két nagy forradalom van s

³ felajánlás, adomány

világon: az élet forradalma és a halál forradalma, Válasszuk bátran ez élet forradalmát, az Élet Fejedelmének zászlaja alatt.

Utolsó kérésem

Azt hiszen, minden munkatársam tudta, vagy sejtette, hogy lassanként kezdem bevonni vitorlámat s viharvert csónakomat a part elé irányítom. Ennek az évnek az őszére terveztem a búcsúvételt. Úgy gondoltam, akkorra rendbe tudok tenni mindent s mire észrevénné a Főtiszteletű Egyházkerület, már nélkülüm megy tovább az egyházkerület hajója. Igen nyomós okok bírtak erre az elhatározásra, Első renden az, hogy az idén betöltöm rendes lelkeszi szolgálatomnak 41 esztendejét is, segédlelkésséggel együtt negyvenötöt – tehát ki van a pászma. Az ostrom és ez azután következő évek fizikai és lelki megpróbáltatásai egészségemet megviselték és szívemet csendességre intik. Az idők roppant változásával egyházunk, olyan új és roppant feladatok elé kerül, amelynek megoldására az enyémnél sokkal, de sokkal nagyobb erőre van szükség. A magyar református egyház ebben a fél emberöltőben olyan erőfeszítésekre vállalkozik, amilyenhez foghatót eddigi történelme még sohasem követelt meg tőle. Át kell alakulnia önmagát fenntartó, szabad egyházzá. E közben ki kell alakítania egészen új életfunkciókat. Szervezetét gyökeresen meg kell reformálnia s mindezt forró, szenvedélyes, bizakodó, fiatalos és győzelmes megújulás, pünkösdi mámorában kell végrehajtania, mert különben végrehajtania lehetetlen. Minden felelős vezetőnek útra kell kelnie s nap-nap után, hónapokon, éveken keresztül járni a gyülekezeteket, összejöveteleket, vállalva a táborbaszállás minden fizikai fáradságát és szellemi törődését. Ilyen munkára már kiszolgált katonák nem alkalmasak. Ha ehhez hozzáveszem azt, hogy e nemzedék-, sőt még inkább korszakváltásban, egy roppant forradalom világát átalakító színváltásában, az elmúlt világból jövő emberek lassanként elszigetelődnek s legjobb esetben tisztelettel körülvevett emlékeztetéssé válnak ahelyett, hogy szolgálatuk reménység és ígéret legyen: még világosabbá vált előttem, hogy ezt az elbúcsúzást inkább néhány hónappal előbb, mint egy évvel később kell véghez vinnem. Így jutottam arra az elhatározásra, hogy huszonhetedik és utolsó püspöki jelentésem végén, ezennel benyújtom az egyházkerületi közgyűléshez nyugdíjaztatási kérésemet és kérem annak jóindulatú elbírálását.

Lelkipásztori állásomból még nem óhajtok nyugdíjba menni. Mint igehirdető gyülekezetemben, vagy gyülekezetemen kívül kívánok szolgálni. Sőt az a reménységem, hogy igehirdetői és pásztori szolgálatom Isten Szentlelkének kegyelmes segítsége mellett addig, amíg Ő Szent Felségének tetszik, erősebbé válhatik, mint amilyen lehetett akkor, amikor az egyházkerület s a magyar református egyház gondja reám nehezedett.

Könnyű volna most nekem olyan húrokat pendíteni meg, amelynek rezdülésére az érzelmek egész vihara rázna meg engem s talán azokat is, akik velem egy lélekből valók. De nem teszem. Mindig átalltam személyemmel foglalkoztatni az embereket s ha ilyesmit csak a legszükségesebb mértékben tettem meg, még ezt is sokalltam. Tudom, hogy tetteinkért felelősséggel tartozunk a történelemnek és felelősséggel tartozunk Istennek. A történelem ítéletét felemelt fővel várom; Isten ítéletét arcra borulva hordozom abban a reménységben, hogy irgalmas lesz hozzám Azért, Aki én érettem is meghalt a kereszten. Ő „azért jött a világra, hogy megtartsa a bűnösöket, akik közül első vagyok én. De azért könnyorült rajtam, hogy Jézus Krisztus bennem mutassa meg legelőbb a teljes hosszútűrését példa gyanánt azoknak, akik hiendenek ő benne az, örök életre.” I. Tim. 1, 15/b-16./ Szívemet mérhetetlen hála tölti el, hogy *szabad volt* szolgálnom. Megköszönök minden jó szót, segítséget, meleg pillantást, minden imádságot. Megköszönök és megáldok minden sebet, amit kaptam, megkövetek mindenkit, akit megbántottam s derült szívvel elmegyek az én hű és örök Gazdám békességébe.